

Λαϊκή ευσέβεια, ιδιωτικοποίηση της θρησκείας και ποιμαντική μεταμόρφωση της ατομικής θρησκευτικότητας

/ [Γνώμες](#)

Η λαϊκή ευσέβεια αποτελεί ένα από τα πιο ζωντανά και σύνθετα φαινόμενα της εκκλησιαστικής ζωής. Εκφράζει την ανάγκη του ανθρώπου να βιώσει την πίστη όχι μόνο ως θεωρητική αποδοχή δογματικών αληθειών, αλλά και ως καθημερινή εμπειρία, ως συμβολική πράξη, ως μνήμη, ως παράδοση και ως σχέση με τον Θεό, τους αγίους και την κοινότητα.

- [Μαλαματένια Μπαρούτα, Υποψήφια Διδάκτωρ Θεολογικής ΑΠΘ](#)

Τα τάματα, τα προσκυνήματα, οι τοπικές εορτές, τα πανηγύρια και τα ποικίλα θρησκευτικά έθιμα φανερώνουν ότι η πίστη δεν περιορίζεται στον χώρο της διανοητικής κατανόησης, αλλά αγγίζει το σώμα, τον τόπο, τον χρόνο και τη συλλογική ταυτότητα του λαού.

Ωστόσο, η λαϊκή ευσέβεια δεν είναι απαλλαγμένη από κινδύνους. Όταν αποσπάται από τη λειτουργική και μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας, μπορεί να μετατραπεί σε ατομική θρησκευτική πρακτική, σε ψυχολογικό μηχανισμό ασφάλειας ή ακόμη και σε μορφή θρησκευτικής χρησιμοθηρίας. Στην περίπτωση αυτή, η πίστη δεν βιώνεται ως συμμετοχή στο Σώμα του Χριστού, αλλά ως μέσο ικανοποίησης προσωπικών αναγκών. Η μετάβαση από την εκκλησιαστική κοινωνία στην ατομική θρησκευτικότητα αποτελεί βασικό γνώρισμα της σύγχρονης κοινωνίας, στην οποία η θρησκεία συχνά ιδιωτικοποιείται και προσαρμόζεται στις προσωπικές επιθυμίες του ατόμου (Μαντζαρίδης, 2002· Πέτρου, 2013).

Το πρόβλημα, επομένως, δεν είναι η ίδια η λαϊκή ευσέβεια, αλλά η αυτονόμησή της από την Εκκλησία. Η Ορθόδοξη θεολογία δεν αντιλαμβάνεται την πίστη ως ατομική σχέση του ανθρώπου με το θείο, αλλά ως εκκλησιαστικό γεγονός, δηλαδή ως ζωή μέσα στην ευχαριστιακή κοινότητα. Η Θεία Ευχαριστία δεν είναι μία απλή θρησκευτική τελετή, αλλά το κέντρο της εκκλησιαστικής ύπαρξης, διότι εκεί ο άνθρωπος δεν υπάρχει ως απομονωμένο άτομο, αλλά ως πρόσωπο σε σχέση με τον Θεό και τους άλλους (Ζηζιούλας, 1994· Γιανναράς, 1992).

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να εξετάσει πώς η ατομική θρησκευτικότητα εκτρέπει τον εκκλησιολογικό χαρακτήρα της πίστης και με ποιους ποιμαντικούς τρόπους μπορεί η Εκκλησία να προσλάβει τις λαϊκές παραδόσεις χωρίς να τις απορρίψει ή να τις ισοπεδώσει. Η μελέτη κινείται στη συνάντηση της συστηματικής θεολογίας, κυρίως της εκκλησιολογίας, με την ποιμαντική κοινωνιολογία, προκειμένου να αναδειχθεί η ανάγκη μεταμόρφωσης της λαϊκής ευσέβειας σε ευχαριστιακή και κοινοτική εμπειρία.

2. Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις και φαινομενολογική προσέγγιση

2.1. Η έννοια της λαϊκής ευσέβειας

Η λαϊκή ευσέβεια μπορεί να οριστεί ως το σύνολο των θρησκευτικών εκφράσεων που αναπτύσσονται μέσα στον λαό και συνοδεύουν τη θεσμική λατρευτική ζωή της Εκκλησίας. Περιλαμβάνει έθιμα, συμβολικές πράξεις, προσκυνηματικές πρακτικές, τοπικές παραδόσεις, αφιερώματα και μορφές καθημερινής ευλάβειας. Δεν πρόκειται αναγκαστικά για φαινόμενα έξω από την Εκκλησία, αλλά για εκφράσεις που αναπτύσσονται στα όρια μεταξύ θεσμικής λατρείας, πολιτισμού και λαϊκής θρησκευτικής συνείδησης (Σιάσος, 2010).

Η λαϊκή ευσέβεια έχει διττό χαρακτήρα. Από τη μία πλευρά, αποτελεί πολύτιμο φορέα παράδοσης. Διατηρεί ζωντανή τη μνήμη των αγίων, συνδέει τη λατρεία με

τον τόπο και τον χρόνο, και επιτρέπει στον πιστό να συμμετέχει στην πίστη με τρόπο βιωματικό. Από την άλλη πλευρά, όταν αποκόπτεται από το ορθόδοξο δόγμα και το λειτουργικό ήθος, μπορεί να γίνει χώρος παρερμηνειών και θρησκευτικών υπερβολών. Τότε το έθιμο παύει να λειτουργεί ως παιδαγωγία προς το μυστήριο και μετατρέπεται σε αυτόνομη θρησκευτική πράξη (Φουντούλης, 2002).

2.2. Η ιδιωτικοποίηση της θρησκείας

Η ιδιωτικοποίηση της θρησκείας αποτελεί κεντρικό γνώρισμα της νεωτερικής και μετανεωτερικής κοινωνίας. Ο σύγχρονος άνθρωπος συχνά δεν αποδέχεται τη θρησκεία ως ενιαίο εκκλησιαστικό τρόπο ζωής, αλλά επιλέγει επιμέρους στοιχεία της πίστης που ανταποκρίνονται στις προσωπικές του ανάγκες. Η θρησκευτικότητα γίνεται έτσι «εξατομικευμένη» και «προσαρμοσμένη», δηλαδή μια μορφή πίστης κατασκευασμένη σύμφωνα με τις υποκειμενικές επιθυμίες του ατόμου (Πέτρου, 2013).

Σε αυτό το πλαίσιο, ο πιστός μπορεί να συμμετέχει σε ορισμένες θρησκευτικές πρακτικές χωρίς να συνδέεται ουσιαστικά με την εκκλησιαστική κοινότητα. Μπορεί, για παράδειγμα, να ανάβει κερί, να τελεί τάμα, να επισκέπτεται ένα προσκύνημα ή να συμμετέχει σε ένα πανηγύρι, χωρίς όλα αυτά να οδηγούν στη Θεία Ευχαριστία, στη μετάνοια και στη συμμετοχή στο σώμα της Εκκλησίας. Η πίστη, επομένως, κινδυνεύει να μεταβληθεί σε προσωπικό θρησκευτικό συναίσθημα ή σε πολιτισμική συνήθεια, αποκομμένη από την εκκλησιολογική της βάση (Ιερόθεος Βλάχος, 2001).

2.3. Άτομο και πρόσωπο στην ορθόδοξη θεολογία

Η διάκριση ανάμεσα στο άτομο και το πρόσωπο είναι καθοριστική για την κατανόηση του προβλήματος. Το άτομο νοείται ως αυτονομημένη μονάδα, η οποία υπάρχει με βάση τις ανάγκες, τις επιθυμίες και την αυτοσυντήρησή της. Αντίθετα, το πρόσωπο υπάρχει μόνο μέσα στη σχέση και την κοινωνία. Στην ορθόδοξη θεολογία, ο άνθρωπος δεν ολοκληρώνεται ως αυτόρκες άτομο, αλλά ως πρόσωπο που κοινωνεί με τον Θεό και τους άλλους εν Χριστώ (Γιανναράς, 1992).

Ο Ζηζιούλας υπογραμμίζει ότι η εκκλησιαστική ύπαρξη δεν είναι φυσική ή βιολογική ατομικότητα, αλλά υποστατική ταυτότητα που γεννιέται μέσα στην ευχαριστιακή κοινότητα. Ο άνθρωπος γίνεται πρόσωπο όταν υπερβαίνει την αυτόρκειά του ατόμου και εισέρχεται σε σχέση αγάπης και κοινωνίας (Ζηζιούλας, 1994). Επομένως, η αυτονόμηση της λαϊκής ευσέβειας από τη Θεία Ευχαριστία οδηγεί σε εκτροπή, επειδή ενισχύει την ατομική θρησκευτικότητα αντί να καλλιεργεί την εκκλησιαστική προσωπική ύπαρξη.

3. Η παθολογία της αυτονομημένης λαϊκής ευσέβειας

3.1. Χρησιμοθηρία και «μαγική» αντίληψη

Ένα από τα βασικά προβλήματα της αυτονομημένης λαϊκής ευσέβειας είναι η χρησιμοθηρική κατανόηση της πίστης. Σε αυτή την περίπτωση, ο πιστός δεν προσέρχεται στην Εκκλησία για να μεταμορφωθεί πνευματικά, αλλά για να εξασφαλίσει μια συγκεκριμένη ωφέλεια: υγεία, επιτυχία, προστασία, λύση προσωπικών προβλημάτων ή αποφυγή κινδύνων. Η σχέση με τον Θεό αποκτά τότε χαρακτήρα ανταλλαγής, σαν να πρόκειται για συναλλαγή ανάμεσα στον άνθρωπο και το θείο.

Τα τάματα, για παράδειγμα, μπορούν να λειτουργήσουν ως πράξεις ευγνωμοσύνης και αφιέρωσης. Όταν όμως κατανοούνται ως «αντάλλαγμα» για την εκπλήρωση ενός αιτήματος, τότε χάνουν τον ευχαριστιακό τους χαρακτήρα. Αντί να εκφράζουν την προσφορά του ανθρώπου προς τον Θεό, μετατρέπονται σε θρησκευτικό μηχανισμό εξασφάλισης ατομικού οφέλους. Αυτή η χρησιμοθηρική θρησκευτικότητα αλλοιώνει το εκκλησιαστικό ήθος, διότι υποκαθιστά τη μετάνοια και την εμπιστοσύνη στον Θεό με μία πρακτική θρησκευτικής ανταπόδοσης (Ιερόθεος Βλάχος, 2001· Σιάσος, 2010).

3.2. Ειδωλολατρικός και δεισιδαιμονικός εκτροχιασμός

Η λαϊκή ευσέβεια κινδυνεύει επίσης να εκτραπεί προς τη δεισιδαιμονία, όταν τα ιερά σύμβολα αποσυνδέονται από το θεολογικό τους νόημα. Το κερί, η εικόνα, το λείψανο, το αγίασμα, το προσκύνημα ή το φυλαχτό δεν είναι μαγικά αντικείμενα. Έχουν νόημα μόνο μέσα στην πίστη της Εκκλησίας και σε σχέση με τη χάρη του Θεού. Όταν όμως αντιμετωπίζονται ως αντικείμενα με αυτόνομη δύναμη, τότε η ορθόδοξη ευσέβεια αλλοιώνεται και μετατρέπεται σε θρησκευτικό φετιχισμό.

Ο κίνδυνος αυτός είναι ιδιαίτερα έντονος όταν τοπικά έθιμα ή οικογενειακές παραδόσεις διατηρούνται χωρίς κατήχηση και θεολογική ερμηνεία. Η Εκκλησία δεν καλείται να απορρίψει βίαια τέτοιες πρακτικές, αλλά να τις φωτίσει και να τις επανασυνδέσει με το ορθόδοξο δόγμα και τη λειτουργική ζωή. Η ποιμαντική αντιμετώπιση απαιτεί διάκριση, ώστε να αποφευχθούν τόσο ο λαϊκισμός όσο και ο στείρος ορθολογισμός (Φουντούλης, 2002).

3.3. Ψυχολογική ασφάλεια αντί υπαρξιακής μεταμόρφωσης

Ένα ακόμη στοιχείο της παθολογίας της αυτονομημένης ευσέβειας είναι η αναζήτηση ψυχολογικής ασφάλειας χωρίς υπαρξιακή μεταμόρφωση. Ο άνθρωπος μπορεί να προσφεύγει στη θρησκεία για να νιώσει ανακούφιση, ηρεμία ή προστασία, χωρίς όμως να επιθυμεί αλλαγή ζωής. Η θρησκευτική πράξη τότε

λειτουργεί ως μηχανισμός συναισθηματικής σταθεροποίησης, όχι ως δρόμος μετάνοιας.

Η ορθόδοξη πνευματικότητα, ωστόσο, δεν εξαντλείται στην ψυχολογική παρηγοριά. Σκοπός της δεν είναι απλώς να καθησυχάσει τον άνθρωπο, αλλά να τον οδηγήσει σε κοινωνία με τον Θεό και τον πλησίον. Η μετάνοια, η άσκηση, η συγχώρηση, η Θεία Ευχαριστία και η διακονία αποτελούν στοιχεία μιας πορείας μεταμόρφωσης και όχι απλώς μέσα συναισθηματικής ανακούφισης (Μαντζαρίδης, 2002).

4. Η μέθοδος της πρόσληψης και της μεταμόρφωσης

4.1. Ιστορικά και πατερικά πρότυπα

Η Εκκλησία, ήδη από τους πρώτους αιώνες, δεν αντιμετώπισε τον πολιτισμό με απλή απόρριψη. Αντίθετα, προσέλαβε στοιχεία του κόσμου μέσα στον οποίο ζούσε, τα καθάρισε από τα ασύμβατα προς το Ευαγγέλιο στοιχεία τους και τα μεταμόρφωσε. Η συνάντηση Ελληνισμού και Χριστιανισμού αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της δημιουργικής πρόσληψης. Η Εκκλησία δεν ταυτίστηκε με τον ελληνικό πολιτισμό, αλλά χρησιμοποίησε έννοιες, γλώσσα και πολιτισμικά σχήματα, προκειμένου να εκφράσει την αλήθεια της πίστης (Ζηζιούλας, 2009).

Η ίδια μέθοδος μπορεί να εφαρμοστεί και στη λαϊκή ευσέβεια. Η ποιμαντική πράξη δεν πρέπει να απορρίπτει συλλήβδην τις λαϊκές παραδόσεις, επειδή μέσα σε αυτές συχνά κρύβεται αυθεντικός θρησκευτικός πόθος. Οφείλει, όμως, να διακρίνει τι μπορεί να προσληφθεί, τι χρειάζεται κάθαρση και τι πρέπει να εγκαταλειφθεί. Έτσι, η λαϊκή ευσέβεια δεν καταργείται, αλλά μεταμορφώνεται σε εκκλησιαστική εμπειρία.

4.2. Η Θεία Ευχαριστία ως ερμηνευτικό κριτήριο

Το μοναδικό ασφαλές κριτήριο για την αξιολόγηση κάθε μορφής ευσέβειας είναι η Θεία Ευχαριστία. Κάθε θρησκευτική πράξη πρέπει να οδηγεί προς το ευχαριστιακό σώμα της Εκκλησίας και όχι να το υποκαθιστά. Εάν ένα τάμα, ένα προσκύνημα ή ένα πανηγύρι οδηγεί τον άνθρωπο σε βαθύτερη εκκλησιαστική συμμετοχή, τότε μπορεί να λειτουργήσει θετικά. Αντίθετα, όταν αυτά τα φαινόμενα απομονώνονται από τη Θεία Ευχαριστία, κινδυνεύουν να γίνουν αυτάρκειες θρησκευτικές πρακτικές.

Η Ευχαριστία αποκαλύπτει ότι η πίστη δεν είναι ατομική ιδιοκτησία, αλλά κοινή ζωή. Εκεί ο άνθρωπος προσφέρει και προσφέρεται, κοινωνεί και μεταμορφώνεται. Γι' αυτό η ευχαριστιακή εκκλησιολογία αποτελεί το θεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορεί να θεραπευθεί η ατομική θρησκευτικότητα (Ζηζιούλας, 1994).

Φουντούλης, 2002).

4.3. Αναπλαισίωση λαϊκών εκδηλώσεων

Η ποιμαντική μεταμόρφωση της λαϊκής ευσέβειας μπορεί να γίνει μέσω της αναπλαισίωσης των επιμέρους πρακτικών. Τα αφιερώματα και τα τάματα, για παράδειγμα, πρέπει να ερμηνεύονται όχι ως θρησκευτική συναλλαγή, αλλά ως ευχαριστιακή αντιπροσφορά. Ο πιστός δεν «πληρώνει» τον Θεό για την ευεργεσία του, αλλά προσφέρει από ευγνωμοσύνη, αναγνωρίζοντας ότι όλη η ζωή είναι δώρο.

Αντίστοιχα, τα τοπικά πανηγύρια μπορούν να απομακρυνθούν από τον κίνδυνο του φολκλόρ και της κοσμικής εκτόνωσης, εφόσον επανασυνδεθούν με τη Θεία Λειτουργία, την κοινή τράπεζα, την ενοριακή κοινωνία και τη φιλανθρωπία. Το πανηγύρι δεν είναι απλώς πολιτιστική εκδήλωση, αλλά μπορεί να γίνει γεγονός κοινότητας, μνήμης και αλληλεγγύης.

Τα προσκυνήματα, επίσης, χρειάζεται να μετακινηθούν από τη λογική του θρησκευτικού τουρισμού στη λογική της πνευματικής οδοιπορίας. Ο προσκυνητής δεν είναι απλός επισκέπτης ενός ιερού τόπου, αλλά άνθρωπος που πορεύεται πνευματικά, αναζητώντας μετάνοια, προσευχή και κοινωνία με τον Θεό. Με τον τρόπο αυτό, η λαϊκή πρακτική δεν απορρίπτεται, αλλά ανανοηματοδοτείται ποιμαντικά (Σιάσος, 2010· Φουντούλης, 2002).

5. Πρακτικές ποιμαντικές κατευθύνσεις

5.1. Λειτουργική αγωγή και μυστηριοκεντρική κατήχηση

Η πρώτη ποιμαντική κατεύθυνση είναι η συστηματική λειτουργική αγωγή. Πολλές παρερμηνείες της λαϊκής ευσέβειας οφείλονται όχι σε κακή πρόθεση, αλλά σε άγνοια του νοήματος των συμβόλων και των εορτών. Η Εκκλησία οφείλει να εξηγεί στο ενοριακό σώμα το περιεχόμενο της λατρείας, τη σημασία των μυστηρίων, τον ρόλο των αγίων και το νόημα των ευλαβικών πράξεων (Φουντούλης, 2002).

Η κατήχηση δεν πρέπει να είναι μόνο θεωρητική, αλλά μυστηριοκεντρική. Να οδηγεί δηλαδή τον πιστό στη συμμετοχή στη Θεία Ευχαριστία, στη μετάνοια, στην εξομολόγηση και στη ζωή της κοινότητας. Μόνο έτσι η λαϊκή ευσέβεια παύει να λειτουργεί ως παράλληλη θρησκευτικότητα και ενσωματώνεται οργανικά στην εκκλησιαστική ζωή.

5.2. Ο ρόλος του πνευματικού πατέρα

Καθοριστικός είναι και ο ρόλος του πνευματικού πατέρα. Η μετάβαση από το «εγώ» των ατομικών αναγκών στο «εμείς» της εκκλησιαστικής κοινότητας δεν γίνεται μηχανικά. Απαιτεί προσωπική καθοδήγηση, υπομονή και διάκριση. Ο πνευματικός πατέρας καλείται να βοηθήσει τον πιστό να κατανοήσει ότι η πίστη

δεν είναι απλώς μέσο επίλυσης προβλημάτων, αλλά δρόμος σχέσης, μετάνοιας και κοινωνίας.

Η ποιμαντική αυτή προσέγγιση δεν πρέπει να είναι καταγγελτική, αλλά θεραπευτική. Ο πιστός που προσεγγίζει την Εκκλησία μέσα από ένα τάμα ή ένα προσκύνημα δεν πρέπει να απορρίπτεται. Αντιθέτως, αυτή η πρώτη κίνηση μπορεί να γίνει αφετηρία βαθύτερης εκκλησιαστικής ένταξης, εφόσον υπάρξει κατάλληλη πνευματική καθοδήγηση (Ιερόθεος Βλάχος, 2001).

5.3. Σύγχρονα μέσα ποιμαντικής διακονίας

Στη σύγχρονη εποχή, η Εκκλησία μπορεί να αξιοποιήσει και τα ψηφιακά μέσα για την ποιμαντική διακονία. Οι ιστοσελίδες των ενοριών, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, οι διαδικτυακές ομιλίες και τα σύντομα κατηχητικά κείμενα μπορούν να συμβάλουν στην αποδόμηση δεισιδαιμονιών και στην ορθή ερμηνεία των λαϊκών πρακτικών. Η ψηφιακή παρουσία, βέβαια, δεν μπορεί να υποκαταστήσει τη ζωντανή εκκλησιαστική κοινότητα, αλλά μπορεί να λειτουργήσει υποστηρικτικά.

Η ποιμαντική χρήση των μέσων αυτών πρέπει να έχει θετικό και παιδαγωγικό χαρακτήρα. Δεν αρκεί η καταγγελία των λαθών. Χρειάζεται να προσφέρεται ερμηνεία, να αναδεικνύεται το θεολογικό νόημα των πρακτικών και να προτείνεται ένας εκκλησιαστικός τρόπος βίωσης της παράδοσης (Πέτρου, 2013).

5.4. Σύνδεση λατρείας και κοινωνικής μαρτυρίας

Η αυθεντική εκκλησιαστική ευσέβεια δεν περιορίζεται στη λατρεία ως τελετουργία, αλλά εκβάλλει στη διακονία. Εάν η Θεία Ευχαριστία είναι το κέντρο της ζωής της Εκκλησίας, τότε η συμμετοχή σε αυτήν πρέπει να γεννά αγάπη, φιλανθρωπία και κοινωνική ευθύνη. Η ατομική θρησκευτική πράξη μεταμορφώνεται όταν γίνεται αφορμή προσφοράς προς τον πλησίον.

Έτσι, ένα τάμα μπορεί να συνδεθεί με φιλανθρωπική προσφορά, ένα πανηγύρι με την ενίσχυση των φτωχών, ένα προσκύνημα με την καλλιέργεια της προσευχής και της αλληλεγγύης. Με αυτόν τον τρόπο η λαϊκή ευσέβεια παύει να είναι ατομική υπόθεση και γίνεται εκκλησιαστική μαρτυρία μέσα στον κόσμο (Μαντζαρίδης, 2002).

6. Συμπεράσματα

Η λαϊκή ευσέβεια δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως πρόβλημα που πρέπει να εξαλειφθεί, αλλά ως πεδίο ποιμαντικής ευθύνης. Αποτελεί συχνά τον προθάλαμο της πίστης, δηλαδή τον πρώτο τρόπο με τον οποίο πολλοί άνθρωποι προσεγγίζουν την Εκκλησία. Μέσα από τα έθιμα, τα τάματα, τις εορτές και τα προσκυνήματα, ο άνθρωπος εκφράζει ανάγκες, φόβους, ελπίδες και προσδοκίες. Η Εκκλησία καλείται

να ακούσει αυτές τις ανάγκες και να τις οδηγήσει σε βαθύτερη πνευματική ωρίμανση.

Ο κίνδυνος αρχίζει όταν η λαϊκή ευσέβεια αυτονομείται από τη Θεία Ευχαριστία και μετατρέπεται σε ατομική θρησκευτικότητα. Τότε η πίστη χάνει τον εκκλησιολογικό της χαρακτήρα και γίνεται μέσο προσωπικής ασφάλειας, συναλλαγής ή πολιτισμικής ταυτότητας. Η ορθόδοξη θεολογία, όμως, αντιλαμβάνεται την πίστη ως ζωή του προσώπου μέσα στην κοινότητα και όχι ως ιδιωτική θρησκευτική εμπειρία (Γιανναράς, 1992· Ζηζιούλας, 1994).

Το τελικό ποιμαντικό ζητούμενο είναι η μεταμόρφωση και όχι η κατάργηση. Η σύγχρονη ποιμαντική καλείται να προσλάβει τις λαϊκές παραδόσεις, να τις καθάρει από δεισιδαιμονικά ή χρησιμοθηρικά στοιχεία και να τις εντάξει στο ευχαριστιακό σώμα της Εκκλησίας. Η επιτυχία της ποιμαντικής πράξης θα κριθεί από την ικανότητά της να μετατρέπει την ατομική θρησκευτικότητα σε ευχαριστιακή εκκλησιολογία, οδηγώντας τον άνθρωπο από το απομονωμένο «εγώ» στο εκκλησιαστικό «εμείς».

Βιβλιογραφία

Γιανναράς, Χ. (1992). Το πρόσωπο και ο έρωας. Αθήνα: Δόμος.

Ζηζιούλας, Ι. (1994). Από το πρόσωπο στο άτομο. Αθήνα: Ίκαρος.

Ζηζιούλας, Ι. (2009). Ελληνισμός και Χριστιανισμός: Η συνάντηση των δύο κόσμων. Αθήνα: Αποστολική Διακονία.

Ιερόθεος Βλάχος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου. (2001). Θρησκεία και Εκκλησία στην κοινωνία. Λιβαδειά: Ι.Μ. Γενεθλίου της Θεοτόκου.

Μαντζαρίδης, Γ. Ι. (2002). Χριστιανική Κοινωνιολογία. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναρά.

Πέτρου, Ι. Σ. (2013). Θρησκεία και κοινωνία: Κοινωνιολογική ανάλυση των σχέσεων θρησκείας και κοινωνίας στη σύγχρονη πραγματικότητα. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Μπαρμπουνάκη.

Σιάσος, Λ. Χ. (2010). Από την εκκλησιαστική στη λαϊκή ευσέβεια. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναρά.

Φουντούλης, Ι. Μ. (2002). Λειτουργική Ποιμαντική. Θεσσαλονίκη: Μυριόβιβλος.